

Ганна БОНДАРЕНКО
(Харків)

**“А знайшовся вільний час – читай!”:
коло читання парафіяльних священників
(за матеріалами церковної православної періодики
Харківської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.)**

Питання про коло читання парафіяльних священників є невід’ємною складовою історії повсякденності духовенства, що дає можливість дослідити ступінь освіченості, прагнення до самоосвіти і самовдосконалення у середовищі духовенства. Дослідники історії читання активно розроблюють й удосконалюють методологію дослідження, категоріальний апарат, класифікацію груп читачів тощо. За останні два десятиліття в російській історіографії набувають популярності наукові дослідження, присвячені історії читання різних верств населення, професійних і вікових груп Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. Можна зустріти дослідження, присвячені читанню селян [17; 32], студентів [5], жінок [18], ув’язнених [9], солдат [12; 16] тощо. Але ступінь дослідження проблем, пов’язаних із читанням парафіяльного духовенства залишається низькою. Можна назвати лише декілька публікацій, присвячених цій проблематиці – наприклад, дослідження О.В. Сергєєва “Книга в житті в’ятського духовенства в пореформений час” [30], що базується на спогадах священнослужителів, та І.Є. Захарової “З кола читання провінційного духовенства початку ХІХ сторіччя” [8], базованого на переписах приватних бібліотек духовенства. В українській історіографії історія читання взагалі лише починає досліджуватися. На перешкоді цьому, серед іншого, часто стоїть брак відповідних джерел. Зазвичай, авторам доводиться опрацьовувати чималу кількість різноманітних джерел, аби виявити необхідну інформацію. У даному ж випадку пропонуємо звернути увагу на інформаційні можливості періодики.

Зокрема, розширити наші уявлення про коло читання парафіяльних священників дозволяє вивчення церковної православної періодики Харківської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (“Духовный Вестник” (1862–1867), “Духовный Дневник” (1864–1867), “Харьковские епархиальные ведомости” (1867–1883), “Благовест” (1883–1894), “Вера и Разум” (1884–1917), “Пастырь и паства” (1915–1917)). На сторінках цих видань можна легко віднайти матеріали, де обговорюється стан освіченості духовенства, зазначаються книги, які набули популярності в цьому середовищі, повідомляється про відвідування священниками бібліотек та заснування власних тощо.

Слід зазначити, що вже у другій половині ХVІІІ ст. через розповсюдження ідеології просвітництва, яка була більшою мірою антицерковною, виник негативний образ неосвіченого духовенства, що згодом став розповсюдженим і в російському суспільстві. Особливо це спостерігається з середини ХІХ ст., коли більшість інтелектуалів Російської імперії захопилися природознавчими науками, що базуються на раціональному знанні. В цей час у “освіченому середовищі” закріпилося твердження про “темність” духовенства, яке покладається лише на “сліпу” віру. В другій половині ХІХ ст., коли стала помітною лібе-

ралізація громадського життя, не лише в художній літературі, але й у пресі популярним стало висміювання духовенства як “безграмотної”, “неосвіченої та ледащої” верстви населення. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. соціалістичними гуртками та партіями була розвинута теза про духовенство як “клас пригнічувачів”. У радянський час таке ставлення й подібні оцінки набули широкого розповсюдження. Організації на кшталт “Союзу воєвничих безбожників” тиражували в суспільстві негативний образ духовенства: священика, який п’є, бере хабара, не вміє читати. Лише в останні десятиліття розпочалася переоцінка цих закоренілих і вкрай тенденційних поглядів на духовенство.

Спіраючись на джерела, перш за все на церковну православну періодику Харківської єпархії, спробуємо окреслити коло читання парафіяльних священиків.

Утім, уже на початку зауважимо, що на шпальтах зазначеної періодики знаходимо реакцію духовенства на звинувачення в лінощах до читання. Показовою є стаття Н. Амосова, який вважав, що такі звинувачення на духовенство можуть бути розповсюдженими лише у сфері людей які “розбещені втіхами міського життя та не мають постійної та серйозної праці” [2], тобто не знають реального життя духовенства. Далі автор намагався пояснити існуючі проблеми, зокрема, наводив висловлювання самих священиків, які зазначали, що часу на читання у них дуже мало: “ледве вистачає на виконання треб” [2]. В інших статтях автори також торкалися зазначеної теми. Так, ще однією причиною обмеженого кола читання духовенство називало недостатність коштів на передплату газет і придбання книг [29, с. 234]. Також не раз зустрічаються згадки про те, що поруч немає бібліотек, а сусіди надають книги неохоче, побоюючись, що їх не повернуть [10, с. 250]. Але це не означає, що священики зовсім нічого не читали – на сторінках періодичних видань Харківської єпархії другої половини ХІХ ст. часто зустрічаються наступні висловлювання: “жага до читання у всіх є, і кожен із священиків радий був би у вільний час зайнятися читанням корисних книг” [10, с. 250]; “священик нашого часу досить часто використовує години свого дозвілля на читання добрих книг, що розширюють горизонт його знань, благотворно діють на розумовий розвиток і просвітництво” [27, с. 420]; “я взявся за читання надісланих мені книжок із жадністю любителя читання, як кажуть, проковтував одну за одною” [4]. Звичайно, духовенство, можна віднести до тієї категорії читачів, які вже за характером своєї діяльності були “змушені” читати [28, с. 16]. Проте наведені цитати свідчать, що духовенство мало жагу, потребу до читання, пошуку пізнання. На це їх орієнтувала і система освіти, і зазначені періодичні видання – на їх сторінках лунав заклик: “А знайшовся вільний час – читай!” [2].

Важливим для вирішення проблеми про коло читання парафіяльного духовенства є питання про відвідування священиками бібліотек. На сторінках журналу “Духовный Вестник” за 1863 р. повідомлялося про створення бібліотеки харківських храмів, і зазначалося, що священики та священнослужителі міста Харкова не раз висловлювали потребу та бажання заснувати бібліотеку [10, с. 249]. Тут-таки зазначалося, що бібліотека передплачує всі існуючі духовні журнали та декілька світських: “День”, “Вестник Юго-Западной и Западной России”, “Русское слово”. В додатку до журналу “Духовный Дневник” [3] було опубліковано звіт бібліотеки Харківських парафіяльних храмів за 1863 р., де зазначалося, що у звітному році книгами та журналами користувалося 24 священики, з них 6 дияконів і 2 причетники, при чому найчастіше “шанува-

льни ки читання” [3, с. 186] замовляли журнали “Душеполезное чтение” та “Домашняя Беседа”. В 1866 р. послугами бібліотеки постійно користувалося вже 40 чоловік. Також зазначалося, що бібліотека нараховувала 245 книг духовного змісту та 140 книг світського характеру [19]. Вже цей факт свідчить, що духовенство читало не лише твори церковного та богословського характеру, але й світську літературу та газети.

У розпорядженні духовенства знаходилися також благочинні бібліотеки, які існували майже в усіх благочинних округах. Так, наприклад, у статті за підписом “М.” містився огляд однієї благочинної бібліотеки Харківської єпархії [27]. Звичайно, у цьому випадку постало питання про склад таких бібліотек. Автор наголошував, що сільські священники насамперед мусять читати “розумні та слушні повчання, керівництва для викладання Закону Божого в церковнопарафіяльних школах, книги, які присвячені боротьбі з розколом” [27, с. 421]. Це питання залишалося актуальним і пізніше. В газеті “Пастырь и паства” за 1915 р. автор за підписом “колишній викладач семінарії”, намагався відповісти на питання, чому священники так мало користуються благочинними бібліотеками [26]. На його думку, скарги духовенства на те, що книги, які знаходилися у бібліотеці, занадто серйозні, наукові, не цікаві, є головною причиною незначної популярності благочинних бібліотек. Але автор наголошував, що заповнити бібліотеку романами та повістями також неможна, оскільки бібліотека слугує не для забави, а для богословсько-наукової самоосвіти духовенства [26, с. 19].

Необхідно наголосити, що духовенство відвідувало, крім бібліотек парафіяльних храмів і благочинних бібліотек, також громадські читальні. Так, наприклад, у звіті Харківської безкоштовної народної читальні-бібліотеки за 1892 р. зазначалося, що у звітному році бібліотеку відвідало 164 представники духовного стану із загальної кількості читачів 7023. Нагадаємо, що у другій половині XIX ст. духовенство становило усього лише 1 % у складі населення Харківської губернії [33]. До того ж маємо дані й про певну динаміку відвідувань. Так, наприклад, у 1890 р. бібліотеку відвідало 49 представників духовенства [25, с. 18–19], у 1893–1894 роках – 131, у 1895–1896 – 147 [24, с. 23], у 1906–1907 – 141 [20, с. 25], у 1909–1910 – 47, у 1911–1912 – 27, 1912–1913 – 82 [22, с. 25]. Якщо в 1896 р. в середньому фіксувалося 12 відвідувань на одного читача з духовного стану, то у 1908 р. – вже 28.

Коментуючи наведені цифри, слід зазначити що на той час існували бібліотеки не лише при храмах, монастирях, семінаріях, але й деяка частина парафіяльного духовенства мала свої власні, досить значні книжкові зібрання. Саме це може пояснювати відносно незначну кількість читачів з духовенства у громадських читальнях. У перше десятиліття XX ст. в Харківській єпархії стрімко зростає кількість благочинних бібліотек, що ймовірно зумовило зменшення кількості відвідувань громадської бібліотеки представниками духовного стану, починаючи з 1909 р. Так або інакше, але наведені дані свідчать про те, що духовенство користувалося послугами бібліотек.

У другій половині XIX ст. чимало священників вважало, що першочерговим читанням для духовенства має бути богословська література, повчання та церковна періодика. Так, у журналі “Духовный Дневник” наголошувалося, що “читання Слова Божого й інших божественних книг, особливо перед громадським богослужінням, вельми корисно для священника” [13, с. 947]. Підтвердження цьому також бачимо й у звітах Харківської бібліотеки, де фіксувалося не тільки соціальне походження та профе-

сійні заняття читачів, але і вівся облік замовлених ними книг. Так, згідно зі звітами, більшість книг було взято з відділу богословських наук та логіки [25, с. 18–19]. Почасти, священники свідомо відмовлялися читати іншу літературу. Показовою у цьому плані є стаття у газеті “Харьковские епархиальные ведомости”, де автор декларував, що священникам “замість того, щоб читати Жюля Верна, подумки носитися по фантастичній області підводного царства, набагато корисніше було б звернутися до області справжнього життя, що лежить перед ними” [27, с. 422].

Утім, слід зазначити, що духовенство читало і світську художню літературу. Були автори, які вважали, що “духовній особі навіть необхідно стежити за всіма проявами думки, суспільної діяльності” [1, с. 630] та знайомитися зі світською літературою та журналістикою. Н. Родницький на сторінках журналу “Духовный Вестник” повідомляв про бібліотеку Харківської семінарії та зазначав, що, хоча художня література може відривати від дійсності й збуджувати уяву, але це навряд чи може принести шкоду семінаристам, які живуть в чотирьох стінах казенної будівлі. Автор вважав, що художні твори служать прекрасним засобом для розвитку моральних почуттів у семінаристів, майбутніх священників [29, с. 250].

Про читацькі інтереси духовенства до певної міри свідчить наступна статистика зі звітів Харківської громадської бібліотеки: в 1890 р. духовенством було замовлено 7 книг з педагогіки та жодної з белетристики (тим самим духовенство потрапило в розряд читачів “серйозного читання”), але вже у 1908–1909 роках духовенством було замовлено 7 книг з відділу богослов’я та 21 книга з відділу белетристики і 18 періодичних видань [23, с. 25]; у 1910–1911 роках – 11 книг із відділу белетристики та 26 періодичних видань [21, с. 28]; в 1912 р. – 28 періодичних видань [22, с. 29].

Часто про священників XIX ст. зазначали, що вони нічого не читали, “а якщо і читали, то лише свою духовну нікому не потрібну періодику” [15, с. 40]. Звичайно, духовенство здебільшого читало “свою” церковну періодику. Проте, по-перше, в даному випадку бачимо вельми нігілістичне ставлення до цієї періодики, а по-друге, зазначимо, що саме духовенство ставилося цієї періодиці вельми критично й чимало зробило для того, щоб покращити стан справ. Постійно на шпальтах видань Харківської єпархії розміщувалися статті духовенства про шляхи поліпшення церковної журналістики. Показовою є стаття Н. Родницького, де аналізуються “Єпархіальні відомості”: “Скажуть нам, що “Єпархіальних відомостей” ніхто не читає, на що ми відповімо, що потрібно намагатися зробити їх цікавими для більшого кола читаючих людей” [29, с. 234]. Але було б перебільшенням сказати, що ці видання не мали свого вдячного читача. Були статті й листи, в яких висловлювалася підтримка редакції, позитивно оцінювалася спрямованість єпархіальної періодици. Наприклад, у листі сільського священника с. Польове Харківського повіту, читача газети “Харьковские епархиальные ведомости” висловлювалася вдячність редакції “за ту духовну поживу, яку ми, сільські священники, отримуємо тепер, читаючи єпархіальні відомості” [14, с. 405].

Слід зазначити, що духовенство читало й світську періодику (причому досить активно). Але ставлення до неї було неоднозначним. Так, наприклад, колишній викладач семінарії писав: “духовенство цікавилася головним чином творами світської газетної преси, в яких пропонувалося до уваги повідомлення скандальних явищ суспільного життя, чи не сумно?” [27, с. 423]. В журналі “Благовест”, говорячи про світську пері-

одику, автор також висловлювався негативно, навіть у віршованій формі: “Прочитай газету я, і думкою зажурився. Навіщо взагалі читати вчився...” [31]. Священик І. Коробкін у “Харьковских епархиальных ведомостях” нарікав, що духовенство більшою мірою читає світську періодику та майже не читає свою духовну періодику [11, с. 445]. Протоієрей В.І. Добротворський, навпаки, рекомендував у церковній періодиці робити огляд світської літератури та преси [6, с. 451], щоб духовенство також з ними знайомилося. Після початку та під час революції 1905–1907 р. загальноприйнятим серед духовенства стало читання світської періодики як джерела інформації про політичні події та перетворення в державі. Показовою є стаття священика М. Загоровського, який наголошував, що “у нас, пастирів, має бути своя духовна точка зору” на війну та суспільно-політичні події у державі [7, с. 490].

Підводячи підсумки, слід підкреслити, що в середовищі духовенства, як і в інших соціальних прошарках, були активні та пасивні представники, тому абсолютизувати всеохоплюючу любов духовенства до читання не слід, як не слід абсолютизувати “безграмотність та невігластво” духовенства. Духовенство мало потребу у самовдосконаленні, в розвитку та набутті нових знань, яке не завершувалося в семінарії. Парафіяльні священики продовжували свою освіту за рахунок читання книг як духовного, так і світського спрямування, відвідування бібліотек, обміну книгами та періодичними виданнями. Якщо у другій половині XIX ст. в середовищі духовенства найбільшим авторитетом користувалися книги та преса духовного змісту, то вже починаючи з кінця XIX – початку XX ст. священики більше зверталися до світської журналістики та художньої літератури, що свідчить про підвищення інтересу до подій, що відбувалися у Церкві, державі та світі. З початку XX ст. також збільшувалася кількість відвідувачів громадських бібліотек з числа осіб духовного стану. Духовенством на сторінках періодичних видань Харківської єпархії активно обговорювалися проблеми створення й облаштування церковних і благочинних бібліотек.

Питання про коло читання парафіяльних священників, про стан освіченості духовенства, про шляхи його самоосвіти та напрямки просвітницької діяльності є важливою складовою для вирішення проблеми приналежності духовенства до середовища інтелектуалів і визначенні ролі у суспільних процесах, які відбувалися в Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст.

Джерела та література

1. *Амосов Н.* Общие замечания о духовной журналистике / Н. Амосов // Духовный Вестник. – 1863. – Т. 5. – С. 625–642.
2. *Амосов Н.* Путевые заметки / Н. Амосов // Духовный Вестник. – 1863. – Т. 5. – С. 585.
3. Библиотека для чтения харьковских приходских церквей // Приложение к журналу “Духовный Дневник”. – 1864. – С. 183–187.
4. *Бобров А.* Необходимая оговорка к открытому письму / А. Бобров // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 20. – С. 334.
5. *Васильева В.А.* Круг чтения студентов Томского технологического института начала XX века / В.А. Васильева // Русская книга в дореволюционной Сибири: Археография книжных памятников. – Новосибирск, 1996. – С. 253–260.
6. *Добротворский В.И.* О характере прежнего периода нашей духовной журналистики и современных ее задачах / В.И. Добротворский // Духовный Вестник. – 1862. – Т. 1. – С. 446–477.
7. *Загоровский Н.* “За веру, царя и отечество”. Мысли пастыря по поводу войны и пагубных толков в некоторой части русского народа / Н. Загоровский // Известия по Харьковской епархии. – 1905. – № 11. – С. 490–497.

8. *Захарова И.Е.* Из круга чтения провинциального духовенства начала XIX века / И.Е. Захарова // Известия Саратовского университета: Вып. 2. – 2009. – Т. 9. – С. 102–106.
9. *Ивашкин С.Н.* Круг чтения заключенных в России в XIX — начале XX вв. / С. Н. Ивашкин // Библиотека в контексте истории: Тез. докл. и со-общ. второй науч. конф., Москва, 21–23 октября 1997 г. – М., 1997. – С. 69–70.
10. Известия. Библиотека Харьковских церквей // Духовный Вестник. – 1863. – Т. 4. – С. 249–25.
11. *Коробкин И.* Из пастырской деятельности священника Харьковской Троицкой единоверческой церкви / И. Коробкин // Харьковские епархиальные ведомости. – 1876. – № 12. – С. 435–445.
12. *Корякин М.В.* Проблема чтения и грамотности среди военнослужащих русской армии XIX –начала XX в. // Чтение как стратегия жизни. – М., 2006. – С. 96–98.
13. *Лобковский Н.* Как священнику предохранять себя от холодности при Богослужении и механического только совершения священнодействия? / Н. Лобковский // Духовный Дневник. – 1865. – № 20. – С. 934–942.
14. Несколько слов к нашим читателям // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 26. – С. 405–407.
15. *Николаев А.А.* Хлеба и света! Материальный и духовный бюджет трудовой интеллигенции / А.А. Николаев. – СПб., 1910. – 87 с.
16. *Оболенская С.В.* Солдаты читают Л.Н. Толстого / *Оболенская С.В.* // Одиссей: Человек в истории. 2001. – М., 2001. – С. 287–310.
17. *Оглезнева Г.В.* Круг чтения и читательские интересы крестьян Восточной Сибири в конце XIX в. / Г.В. Оглезнева // Издание и распространение книги в Сибири и на Дальнем Востоке. – Новосибирск, 1993. – С. 67–82.
18. *Оглезнева Г.В.* Круг чтения иркутянок в конце XIX – начале XX века / Г.В. Оглезнева // Шестые Макушинские чтения: Тез. докл. науч. конф., 22–23 мая 2003 г., г. Новосибирск. – Новосибирск, 2003. – С. 170–172.
19. Отчет по библиотеке для чтения харьковских градских церквей за 1866 год // Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 14. – С. 63–66.
20. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать первый год ее существования. – Х., 1908. – 76 с.
21. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать пятый год ее существования. – Х., 1911. – 87 с.
22. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать седьмой год ее существования. – Х., 1914. – 73 с.
23. Отчет Харьковской общественной библиотеки за двадцать третий год ее существования. – Х., 1909. – 72 с.
24. Отчет Харьковской общественной библиотеки за десятый год ее существования. – Х., 1897. – 54 с.
25. Отчет Харьковской общественной библиотеки за четвертый год. – Х., 1891. – 40 с.
26. *Х.Е.М.* Пастырская братская библиотека / Х.Е.М. // Пастырь и паства. – 1915. – № 1. – С. 18–21.
27. *М.* По поводу отчета о состоянии одной благочиннической библиотеки / М. // Харьковские епархиальные ведомости. – 1873. – № 9. – С. 420–425.
28. *Рейтблат А.И.* От Бовы к Бальмонту. Очерки по истории чтения в России во второй половине XIX века / А.И. Рейтблат. – М.: Новое литературное обозрение, 2009. – 448 с.
29. *Родницкий Н.* Летописный листок // Духовный Вестник. – 1862. – Т. 3. – С. 224–252.
30. *Сергеев А.В.* Книги в жизни вятского духовенства пореформенных лет / А. В. Сергеев // Герценка : Вятские записки. – Киров, 2002. – Вып. 3. – Режим доступа: http://www.herzenlib.Ru/almanac/number/detail.php?NUMBER=number3&ELEMENT=kniga_v_zhizni
31. *И.К.* Современный вопрос / И.К. // Благовест. – 1885. – № 10. – С. 12–13.
32. *Соколов Я.А.* Круг чтения русских крестьян в конце XIX — начале XX в. как характеристика их духовности / Я.А. Соколов // История российской духовности. – СПб., 2001. – С. 154–156.
33. *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский). – Х., 1859. – Отд. I.

Бондаренко Г.А. “А знайшовся вільний час – читай!”: коло читання парафіяльних священників (за матеріалами церковної православної періодики Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст.)

В статті розглядається коло читання парафіяльних священників за матеріалами церковної періодики Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. Робиться висновок, що священники досить активно читали книги як духовного, так і світського спрямування, відвідували бібліотеки, здійснювали обмін книгами та періодичними виданнями. Фіксуються як певні читацькі інтереси, так і певні суперечки та еволюція поглядів на літературу, якій надавалася перевага.

Ключові слова: історія читання, духовенство, церковна православна періодика Харківської єпархії.

Бондаренко А.А. “А выбрался час свободный – читай!”: круг чтения приходских священников (по материалам церковной православной периодики Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX в.)

В статье рассматривается круг чтения приходских священников по материалам церковной периодики Харьковской епархии второй половины XIX – начала XX в. Делается вывод, что священники достаточно активно читали книги как духовной, так и светской направленности, посещали библиотеки, осуществляли обмен книгами и периодическими изданиями. Фиксируются как определенные читательские интересы, так и определенные споры и эволюция взглядов на литературу, которой отдавалось предпочтение.

Ключевые слова: история чтения, духовенство, церковная православная периодика Харьковской епархии.

Bondarenko A.A. “Got a free hour – read!”: reading range of parish priests (on the materials of Kharkov eparchy Orthodox church periodicals in the second half of the XIXth – early XXth centuries)

In the article the range of reading materials for the parish priests on the church periodicals of Kharkov eparchy in the second half of the XIXth – early XXth centuries is studied. Author concludes that the priests rather actively read books of both spiritual and secular orientation, visited library, exchanged books and periodicals. Some certain readers' interests, as well as some controversy, and the evolution of views on literature, which got the preference are stated.

Key words: history of reading, the clergy, church Orthodox periodicals of Kharkov eparchy.

[надійшло до редакції: 29.09.2012 р.]

УДК 261.5(477.51)

Данило РИГА
(Чернігів)

До питання про вилучення церковних дзвонів у Чернігові станом на 1929–1930 р.

Антирелігійна політика, яку впроваджувала радянська влада від начала своєї діяльності, мала на меті всебічне нищення пам'яток культового значення. В цьому відношенні доволі багато споруд, які використовувалися церквою для релігійних потреб, мали також історико-культурну цінність.

20-ті роки XX ст. у Радянському Союзі пройшли під гаслом руйнації “пережитків минулого”. Руйнація церков і перетворення їх на склади не оминула й Чернігова. У цьому відношенні старовинне місто як центр історичного минулого постраждав доволі суттєво.